

Карікова Н. М.,

*к.філол.н., доцент кафедри українознавства і мовної підготовки
іноземних громадян Харківського національного економічного
університету ім. С. Кузнеця, nkarikova@ukr.net*

Україна, м. Харків

РЕЦЕНЗІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ЙОГАНСЕНА-МОВОЗНАВЦЯ

У статті досліджено такий важливий аспект наукової діяльності Михайла Йогансена, як його рецензії на мовознавчі праці знаних лінгвістів 20-х років минулого століття. З'ясовано, що критичні огляди М. Йогансена відзначаються ґрунтовністю, докладністю та компетентністю; його рецензійна діяльність певною мірою сприяла нормалізації тогочасної української літературної мови.

Ключові слова: Михайло (Майк) Йогансен, рецензійна діяльність, унормування, українська літературна мова, 20-ті роки минулого століття.

Постановка проблеми. Ім'я Михайла (Майка) Йогансена (1895–1937 рр.) стало широко відомим культурним верствам населення сьогоденної України віднедавна: збірка його поезій була надрукована тільки в 1989 р. після понад півстолітнього замовчування творчості літератора доби Розстріляного відродження, хоча ця особистість мала неабиякий вплив на розвиток вітчизняного літературного процесу в 20-30 роки минулого століття. Саме його вважають одним із засновників літературної організації «Гарт» і письменницької групи ВАПЛІТЕ. Саме він був ініціатором появи таких часописів, як «Літературний ярмарок» та «Універсальний журнал». Як зазначає Р. Мельників, саме Йогансен запропонував українцям перший вітчизняний пригодницький роман, що називався «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших» (1925 р.). Цей роман одразу набув популярності, про що свідчить такий факт: упродовж 1925 року вийшло десять випусків загальним накладом 100 тисяч примірників.

Про М. Йогансена-літератора сучасні науковці знають немало, проте його наукова діяльність у царині лінгвістики, зокрема його рецензії на мовознавчі праці, досі не привертали належної уваги фахівців. Як відомо, М. Йогансен здобув ґрунтовну лінгвістичну освіту: у 1917 р. успішно склавши іспити класичного відділення історико-філологічного факультету Харківського університету, він отримав науковий ступінь магістра філології. Михайло був надзвичайно обдарованою в лінгвістичному плані людиною: як випускник класичної гімназії (закінчив Третю харківську чоловічу гімназію) він прекрасно знав старогрецьку, латинську, німецьку й французьку мови. Йогансен самотужки вивчив англійську мову, причому його рівень володіння мовою був настільки високим, що на той час його вважали чи не єдиним у Харкові найкращим перекладачем з англійської¹. Також добре знав скандинавські й слов'янські мови. Він читав історичний курс української мови на філологічному факультеті Полтавського інституту народної освіти, а згодом викладав загальне мовознавство в Харківському ІНО. До кола його наукових інтересів постійно потрапляли все нові й нові мовні питання. Так, Йогансен досліджував особливості вимови однієї української говірки, у висліді чого постала його наукова розвідка «Фонетичні етюди (замітки з нагоди фонетики м. Шишак на Полтавщині у зв'язку з літературною вимовою)» (1927 р.), де «учений застосував увесь комплекс наявних на той час методів фонетичного аналізу, унаочнивши психологічне підґрунтя процесів вимови та ідентифікації окремих фонем і з позиції мовця, і з позиції науковця» [2, с. 9]. Як зазначає Д. Радван, саме Йогансен увів до української лінгвістики термін *фонема*. До його мовознавчих студій можна зарахувати й такі статті: «Пристосування латиниці до потреб української мови» (1923 р.); «Шляхи розвитку сучасної літературної української мови» (1925 р.); «Академічна неписьменність» (1930 р.). Окрім того, він був автором підручника «Украинский язык. Пособие для курсов и самообразования» (1923 р.) і співавтором посібника «Загальний

---

¹ Зі спогадів Алли Гербурт-Йогансен дізнаємося, що до М. Йогансена «за порадами і довідками приходили перекладачі з англійської мови, а будучи в Москві під час приїзду англійської письменницької делегації Майк був за першого долметчера там» [1, с. 727].

курс української мови» (1931 р.) під редакцією Л. Булаховського, що призначався для вищої школи. Слід також зазначити, що М. Йогансен увіходив до складу Державної комісії, яка працювала над упорядкуванням українського правопису (як відомо, «Український правопис» офіційно було затверджено 6 вересня 1928 р.), а також був одним із співавторів «Практичного російсько-українського словника» (1926 р.), який дістав дуже схвальної оцінки від М. Сулими, та «Російсько-українського словника приказок» (1928). Літературні критики, – сучасники Йогансена, – називали його «ювеліром словосполучень», «ювеліром-філологом», «талановитим копачем словесних надр», «філологом поезії» [3, с. 19].

«У Йогансена можна вчитися культури мови, – вважає Іван Лисенко, – бо ніхто, мабуть, не надавав такого значення слову, як він» [4, с. 7]. І справді, до слова М. Йогансен ставився дуже серйозно й відповідально. Він писав, що для літератора «володіти язиком і стилем – основне діло», а для того, щоб вивчитися української мови «треба студіювати мову добрих письменників, треба любити словники й копатися в них, мати книжечку і записувати там усяке метке слово, сказане при нагоді, аналізувати вражіння від суто словесних комбінацій і робити нові комбінації на загадані собі попереду ефекти» [5, с. 21].

Мета. Аналіз рецензійної діяльності М. Йогансена-мовознавця доповнить наші знання про науковий доробок цього «філолога за фахом і покликанням» [3, с. 19].

Виклад основного матеріалу. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2005 р.) визначає *рецензію* як критичний розбір твору, праці з метою рекомендації їх до друку, захисту та ін.; відзив [6, с. 1218-1219]. Отже, рецензент у своєму відгуку має прокоментувати основні положення рецензованої праці, висловити своє ставлення до певної проблеми, надати узагальнену аргументовану оцінку твору й завершити рецензію висновком щодо значення праці. Зрозуміло, що ґрунтовну, фахову рецензію може написати людина, добре обізнана в тій галузі, до якої належить конкретна праця.

Нашу увагу привернули мовознавчі рецензії М. Йогансена, написані ним у період із 1922 по 1925 рр.

Відомо, що першу мовознавчу рецензію М. Йогансен написав 1922 р. на «Граматику української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» (1919) В. Сімовича. На початку відгуку рецензент чітко сформулював ті завдання, що їх поставив перед собою автор підручника для досягнення мети – «українського вчителя повести цією книжкою на інший новий шлях розуміння цієї гарної бо живої науки»² [7, с. 72]. Отже, першим завданням В. Сімович визначив для себе «повести вчителя шляхом науки (не шкільної схоластики ...)», а другим завданням було «навчити його – правопису» [7, с. 72]. Йогансен одразу ж зауважив, що для виконання другого завдання авторові не потрібно було писати книжку майже на шістсот сторінок – «для цього, – як зазначив рецензент, – досить коротенького правописного підручника й словника» [7, с. 72]. І з першим завданням, на думку Йогансена, автор підручника не впорався як слід. Подаємо його критичну заувагу: «Але ж проте нічого іншого протягом солидного тому не знаходимо ... наука авторова не виходить за межі тої-ж самої середнешкільної схоластики ...» [7, с. 72]. Далі М. Йогансен закинув авторові граматики брак «найпотрібніших відомостей» про український наголос, скритикував він і таблицю, що мала унаочнювати «артикуляційну систему українського вокалізму», бо «зроблено її недосконало ... ще й до того так, аби викликати непорозуміння ...» [7, с. 73]. Рецензент знайшов хиби й у розділах з морфології та синтаксису, проте відзначив і позитивні моменти: «Гарного в книжці тільки численні приклади з письменників ...» [7, с. 73]. Свою рецензію Йогансен закінчив такими словами: «Видано зовнішне книжку гарно, як на її зміст навіть розкішно» [7, с. 73].

Другу рецензію М. Йогансен присвятив знову ж таки мовознавчій праці В. Сімовича. У критичному відзивові, що був надрукований 1923 р., М. Йогансен розглянув авторову розвідку «На теми мови» (1923 р.), у якій останній сперечається з «Найголовнішими правилами академічного правопису»

---

² Тут і далі зберігаємо авторську орфографію та пунктуацію.

щодо деяких мовних питань. У своїй рецензії Йогансен критично висловився щодо зауваг В. Сімовича, який, на думку рецензента, у всьому добачає «московський вплив». Так, Сімович пояснює «москвофільством» написання слів на штиб гімназія, лагєр (а не *гімназія, лагєрь*), зокрема без апострофа (хоча згідно з тогочасними правилами апостроф мав би бути, як у словах *над'їхати, з'явитися*), невідмінювання слів іншомовного походження, а також правопис *г і г* у запозичених словах. Йогансен не погоджується з упередженим поглядом науковця, який бажає «довести "москвофільство" Радянської України» [8, с. 286]. На нашу думку, критик слушно зауважив, що виробити ідеальний правопис, без будь-яких впливів – справа навряд чи здійсненна, а тому він запропонував «керуватися "Найголовнішими правилами", гадаючи, що так робитиме кожен, хто прагне до усталення єдиного українського літературного правопису» [8, с. 285-286].

Друга рецензія за 1923 р. – це відзив на підручник О. Синявського «Украинский язык». Одразу ж на початку рецензії М. Йогансен наголосив, що ім'я Синявського «само ручиться за якість книги», адже вчений уже є автором декількох практичних підручників до вивчення української мови. Далі рецензент згадав «Порадник ...» (1922 р.) О. Синявського, який вирізняється своєю повнотою, досконалістю формулювань і є одним «із що-найкращих української мови підручників взагалі» [9, с. 259]. Повертаючись до критичного розгляду посібника «Украинский язык», Йогансен звернув увагу на кілька істотних хиб, що він їх побачив у фонетичного розділу книжки. Усі недоліки заторкують питання характеристики приголосного *л* в українській мові, чергування голосних у коренях дієслів (*могти – вимагати; гонити – ганяти*), а також чергування голосних і приголосних *у – в, і – й*. Наприкінці рецензії М. Йогансен схвально відгукнувся про виклад таких розділів підручника, як морфологія, словотвір, правопис і синтаксис.

У 1923 р. Михайло Йогансен написав третю рецензію на друге, виправлене й доповнене, видання «Уваг ...» (1923 р.) О. Курило. У своєму відгукові мовознавець поставив собі на меті – «схарактеризувати позицію

авторову, завдання книжки й те, наскільки воно розв'язується книжкою» [10, с. 324]. Йогансен критично поставився до вибору критеріїв, що їх згадана авторка застосовувала для визначення правильності чи хибності вислову. Він пише, що не можна покликатися «виключно на діалектичний матеріал», бо «цілком послідовне переведення в дійсність примату народньої мови швидко поставить нас перед геть небажаними наслідками» [10, с. 324]. Також рецензент не поділяє думки О. Курило, яка вважає, що українська складня й фразеологія зазнала значного впливу російської мови, а тому по суті вона є «російська складня». Як зазначив М. Йогансен, «в значній мірі ... це є складня й фразеологія російської, німецької, англійської, французької ... грецької й латинської книги» [10, с. 325]. Він наголосив, що замінити «скрізь і послідовно» всі конструкції на «чисто українські» – «річ цілком безнадійна та й непотрібна» [10, с. 325]. І хоча Йогансен закинув О. Курило недотримання правил правопису, проте у висновку він високо поцінував зазначену працю: «... отже "Уваги" є зараз мабуть що найповніший і найкращий підручник української складні» [10, с. 325].

У 1924 р. Йогансен зробив критичний огляд лінгвістичної частини академічного наукового видання «Записки історично-філологічного відділу» (кн. II-III, 1920-1923). Критик розпочав свій огляд з праці В. Ганцова «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку» (1923 р.), у якій учень Л. Щерби й О. Шахматова чи не «перший підійшов тільки до питання про північно-українські дифтонги й дав коли не вичерпуючу ще, то у всякому разі надзвичайно цінну їхню характеристику» [11, с. 286]. Йогансен стисло зазнайомив читачів з п'ятьма основними висновками, що витікають з ґрунтовної розвідки В. Ганцова. Він абсолютно погодився з думкою автора про те, що «історія звуків *o*, *e* довгих у північних і південних говірках значно різнилася, бо ж у південних говорах маємо "i" з "o, e" довгих незалежно від наголосу» [11, с. 287]. Рецензент відзначив авторову компетентність у цьому питанні, а також ґрунтовність праці та наявність фактологічного матеріалу, взятого з «живої» мови. Наприкінці рецензії М. Йогансен

безпомилково зарахував зазначену розвідку до таких, які мають важливе значення для вивчення історичної фонетики української мови.

Далі у своєму критичному оглядові М. Йогансен звернув увагу на рецензію О. Курило, що вона її подала на підручник С. Кульбакіна «Украинский язык» (1919 р.). Йогансен указав на «істотні хиби» Курилової рецензії. Так, на його думку, в рецензії «не підкреслено ... абсолютно компілятивний характер книги», не зазначено, «що проф. Кульбакін ... за потрібне взяв рівняти вкраїнську мову з нашвидку скроєною по Шахматову "праруською" мовою» [11, с. 287]. Йогансен не погодився з висновком авторки рецензії про те, що цей підручник «студентству нашому ... стане в пригоді», як наголосив критик, «навіпаки, його слід вважати абсолютно непридатним для не фахівця, що не має змоги розібрати, що в винаходах проф. Кульбакінова наука, а що паплюження "малоруського наречия"» [11, с. 287].

Іще одна Йогансенова рецензія від 1924 р. – це відгук на «Практичний підручник діловодства вкраїнською мовою» (1924 р.) О. Бузинного та В. Щепотьєва. Послідовно коментуючи кожний розділ підручника, рецензент у такий спосіб зазнайомив читачів зі структурою і змістом праці. Він позитивно оцінив першу частину, де вміщено «коротеньку граматику» та фразеологію, хоча, на його думку, подавати в такому підручникові граматичний матеріал недоречно, «бо все одно повної граматики дати не можна, а натомість краще було б ще поширити відділ відомостей фразеологічних» [12, с. 259]. Друга й третя частини підручника дістали критики від рецензента. Йогансен пише: «Друга частина підручника – зразки ділових паперів уже від першої слабша, постають навіть думки, що зразки оці переложено кимось іншим, а не автором» [12, с. 260]. Він зазначив, що «переклад склад за складом із російського папірця» призводить до таких неприйнятних для української мови синтаксичних конструкцій, як-от: «Смерть сталася від рани, нанесеної йому в серце пострілом із револьвера» [12, с. 260]. І в третій частині праці – «словничку» – Йогансен теж відшукав хиби. Проте, незважаючи на вказані

недоліки, у висновку автор рецензії написав, що підручник О. Бузинного та В. Щепотьєва «все ж таки від усіх найкращий» [12, с. 260].

У 1925 р. з-під пера Михайла Йогансена вийшла рецензія на працю І. Огієнка «Чистота й правильність української мови. Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням» (1925 р.). Свою рецензію автор розпочав з того, що вказав на брак наукових праць з історичним висвітленням української мови. Далі М. Йогансен зауважив: «На превеликий жаль і ця книга не виповнює тої прогалини, що є в нашій науці. Вона багато має помилок, виписки зроблено зовсім не доладу і вся книга в цілому скоріше заплутує читача, замість привести його до всвідомлення історії української мови» [13, с. 303]. Після такого критичного вступу рецензент перейшов до розгляду тих Огієнкових тверджень, що, на думку Йогансена, є помилковими. Так, уважно прочитавши пояснення автора щодо причин і механізму таких фонетичних процесів, як чергування [o], [e] з нулем звука, [o] та [e] з [i], рецензент зробив висновок, що «проф. Огієнко справді не розуміє процесу українського переголосу» [13, с. 304]. Не задовольнили рецензента й авторові пояснення з історичним коментарем форми *цей*, а також форм типу з *ним* або *до нього*, *від* та *од*, форми *ходитимуть*. Окрім того, у рецензії містяться й зауваги щодо «неакуратности проф. Огієнка в справі виписування цитат» [13, с. 305]. Отже, висновок, зроблений М. Йогансеном, можна визначити як негативний: «... книга проф. Огієнка нічого не дасть тому, хто хоче ознайомитися з історією української мови. Вона може його тільки спантеличити». І далі: «Як практичний підручник книга слабенька. Вона не може замінити бодай першого видання "Уваг" О. Курилової» [13, с. 305].

Не можна залишити поза увагою й критичну статтю М. Йогансена «Огляд підручників української мови» (1925 р.), де він схарактеризував п'ять авторських книжок. Розпочав він із зазначення «своєрідності» вивчення української мови, яка полягає в тому, що підручники з практичних курсів української мови пишуться мовою російською, бо «для українця ... граматична термінологія російська була знайоміша ніж українська» [14, с. 17]. Далі він

схвально відгукнувся про «Украинский язык» О. Синявського, відзначивши притому «найкращу частину книги» – морфологію, що «складена з небувалою доти повнотою й точністю що до практичного вжитку» [14, с. 17]. На противагу книжці О. Синявського, що «фактично була головним інструментом українізації установ» й «одслужила велику в цій справі службу», «Практический курс украинского языка» (1924 р.) М. Гладкого дістав критики від Йогансена. Як зазначив мовознавець, книжка багата на «рясенькі огріхи й просто помилки», що «дуже зменшують вартість книги» [14, с. 17]. Хоча автор статті відзначив і позитивні моменти: «... вона [книжка] дуже багата на матеріал і то на матеріал, щонайбільше добірний. Народні приказки, пісні, в кінці ціла коштовна фразеологія ... свідчать про велику роботу й великий мовний смак» [14, с. 17]³. Дуже схвально рецензент відгукнувся про «Курс украинского языка» (1925 р.) Г. Іваниці, який, на думку критика, «має бути єдиною книгою для українізації установ» [14, с. 17]. І хоча Йогансен і вказав на деякі огріхи в книжці, проте він вважає, що це «не завадить їй зажити великої популярності» [14, с. 17]. Щодо останніх двох книжок («Конспект» О. Ізюмова й «Украинский язык» М. Йогансена) він зауважив лише, що перша відзначається «великою якістю – лаконізмом», хоча й містить прикрі хиби, тоді як його «Украинский язык» іще «перебуває на межі по-між конспектом та підручником» [14, с. 17]. Свій критичний огляд автор завершив оптимістичним висновком про те, що «настає час підручника української мови, писаного українською мовою і в трактуванні хоча-б почасти історичним» [14, с. 17].

Отже, огляд рецензійних праць М. Йогансена в царині мовознавства дозволяє нам зробити такі **висновки**:

1. Рецензійна діяльність науковця не була якимось спорадичним явищем, а навпаки, вона відзначається систематичністю й послідовністю. Свої критичні

---

³ М. Йогансен написав й окрему рецензію на «Практический курс украинского языка» М. Гладкого (див. «Нова книга», 1924 р., № 1), де так само критично поставився до вже згаданої праці. Наводимо відповідну цитату: «На наш висновок отже книга вимагає скорочення й переробки. В такому вигляді, як вона є – вона годиться скорше для викладача, (учням давати дуже обережно), і то для викладача, що чималеньке сам має знання й може сам одвіяти добре зерно від плевелів» [15, с. 33].

огляди Йогансен писав із 1922 по 1925 рр., тобто саме в той важливий період, коли закладалися підвалини сучасної української літературної мови в царині граматики, лексикографії, термінології, стилістики тощо.

2. Для рецензування М. Йогансен обирав ґрунтовні праці авторитетних науковців (як-от: В.Сімович, О.Синявський, О.Курило, В.Ганцов, І.Огієнко та ін.), які, беззаперечно, вплинули на подальший розвиток української літературної мови. При цьому, на слушну думку О. Черемської, «як рецензент М. Йогансен умів разом із глибоким лінгвістичним аналізом підкреслювати найсуттєвіше» [16, с. 191]. Критичні огляди мовознавця відзначаються ґрунтовністю, компетентністю, докладністю, аргументованістю, особливо – у царині фонетики.

3. Рецензійна діяльність М. Йогансена була на той час надзвичайно важливою і потрібною справою, бо саме його критичні огляди допомагали всім, хто мав на меті як слід опанувати українську мову, майже безпомилково відшукати серед великої кількості спеціальної літератури дійсно вартісну й корисну працю. Отже, рецензійна діяльність науковця сприяла не тільки нормалізаторській справі тогочасної української літературної мови, а й долучала до вивчення мови значну кількість небайдужих до української культури та історії людей.

Література

1. Гербурт-Йогансен А. Зі спогадів Алли Гербурт-Йогансен. Фрагменти (Уривки з листа до доньки від 20 лютого 1969 року) / А. Гербурт-Йогансен / Йогансен М. Вибрані твори. – Видання друге, допов. – К. : Смолоскип, 2009. – С. 725-728.
2. Радван Д. В. Загальнолінгвістична теорія фонем та її розвиток в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». – К., 2003. – 20 с.
3. Крижанівський С. Романтик революційного слова / Майк Йогансен. Поезії [редкол.: Біленко В. В. та ін.] / Степан Крижанівський. – К. : «Радянський письменник», 1989. – С. 17-42.

4. Лисенко І. З когорти духовних речників / І. Лисенко // Речник української культури: Майк Йогансен у спогадах, листах, матеріалах. – К. : Видавництво «Рада», 2003. – С. 5-8.
5. Йогансен М. Як будується оповідання / Майк Йогансен. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 145 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
7. Йогансен М. Рецензія на кн.: Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці // Шляхи мистецтва. – 1922. – Ч. 1. – С. 72-73.
8. Йогансен М. Рецензія на кн.: Сімович В. Найголовнішими правилами академічного правопису // Червоний шлях. – 1923. – Кн. 4-5. – С. 285-286.
9. Йогансен М. Рецензія на кн.: Синявський О. Український язык // Червоний шлях. – 1923. – Кн. 6-7. – С. 258-260.
10. Йогансен М. Рецензія на кн.: Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови // Червоний шлях. – 1923. – Кн. 8. – С. 324-325.
11. Йогансен М. Рецензія на кн.: В.У.А.Н. Записки історично-філологічного відділу» (кн. II-III, 1920-1923), лінгвістична частина // Червоний шлях. – 1924. – Кн. 3. – С. 286-287.
12. Йогансен М. Рецензія на кн.: Бузинний О., Щепотьєв В. Практичний підручник діловодства в українською мовою // Червоний шлях. – 1924. – № 1-2. – С. 259-260.
13. Йогансен М. Рецензія на кн.: Огієнко І. Чистота й правильність української мови. Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням // Червоний шлях. – 1925. – № 4. – С. 303-304.
14. Йогансен М. Огляд підручників української мови // Нова книга. – 1925. – № 9-10. – С. 17.
15. Йогансен М. Рецензія на кн.: Гладкий М. Практический курс украинского языка // Нова книга. – 1924. – № 1. – С. 32-33.

16. Черемська О. С. Майк Йогансен як мовознавець // Культура слова. – 2016. – № 84. – С.185-193.

References

1. Herbut-Yohansen A. Zi spohadiv Ally Herbut-Yohansen. Frahmenty (Uryvky z lysta do don'ky vid 20 lyutoho 1969 roku) / A. Herbut-Yohansen / Yohansen M. Vybrani tvory. – Vydannya druhe, dopov. – K. : Smoloskyp, 2009. – S. 725-728.
2. Radvan D. V. Zahal'nolinhvistychna teoriya fonemy ta yiyi rozvytok v Ukrayini: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk: spets. 10.02.15 «Zahal'ne movoznavstvo». – K., 2003. – 20 s.
3. Kryzhanivs'kyy S. Romantyk revolyutsiynoho slova / Mayk Yohansen. Poeziyi [redkol.: Bilenko V. V. ta in.] / Stepan Kryzhanivs'kyy. – K. : «Radyans'kyy pys'mennyk», 1989. – S. 17-42.
4. Lysenko I. Z kohorty dukhovnykh rechnykyv / I. Lysenko // Rechnyk ukrayins'koyi kul'tury: Mayk Yohansen u spohadakh, lystakh, materialakh. – K. : Vydavnytstvo «Rada», 2003. – S. 5-8.
5. Yohansen M. Yak buduyet'sya opovidannya / Mayk Yohansen. – KH. : Knyhospilka, 1928. – 145 s.
6. Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy (z dod. i dopov.) / [uklad. i holov. red. V. T. Busel]. – Kyiv; Irpin' : Perun, 2005. – 1728 s.
7. Yohansen M. Retsenziya na kn.: Simovych V. Hramatyka ukrayins'koyi movy dlya samonavchannya ta v dopomohu shkil'niy nautsi // Shlyakhy mystetstva. – 1922. – CH. 1. – S. 72-73.
8. Yohansen M. Retsenziya na kn.: Simovych V. Nayholovnishymy pravylamy akademichnoho pravopysu // Chervonyy shlyakh. – 1923. – Kn. 4-5. – S. 285-286.
9. Yohansen M. Retsenziya na kn.: Synyavs'kyy O. Ukraynskyy yazyk // Chervonyy shlyakh. – 1923. – Kn. 6-7. – S. 258-260.
10. Yohansen M. Retsenziya na kn.: Kurylo O. Uvahy do suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy // Chervonyy shlyakh. – 1923. – Kn. 8. – S. 324-325.

11. Yohansen M. Retsenziya na kn.: V.U.A.N. Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu» (kn. II-III, 1920-1923), lnhvistychna chastyna // Chervonyy shlyakh. – 1924. – Kn. 3. – S. 286-287.
12. Yohansen M. Retsenziya na kn.: Buzynnyy O., Shchepot'yev V. Praktychnyy pidruchnyk dilovodstva vkrayins'koyu movoyu // Chervonyy shlyakh. – 1924. – № 1-2. – S. 259-260.
13. Yohansen M. Retsenziya na kn.: Ohiyenko I. Chystota y pravyl'nist' ukrayins'koyi movy. Pidruchnyk dlya vyvchennya ukrayins'koyi literaturnoyi movy. Populyarnyy kurs z istorychnym osviltennyam // Chervonyy shlyakh. – 1925. – № 4. – S. 303-304.
14. Yohansen M. Ohlyad pidruchnykiv ukrayins'koyi movy // Nova knyha. – 1925. - № 9-10. – S. 17.
15. Yohansen M. Retsenziya na kn.: Hladkyy M. Praktycheskyy kurs ukraynskoho yazyka // Nova knyha. – 1924. - № 1. – S. 32-33.
16. Cherems'ka O. S. Mayk Yohansen yak movoznavets' // Kul'tura slova. – 2016. – № 84. – S.185-193.